

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

« سجده در قرآن »

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش؛ علی احمد جعفری

استاد راهنما؛ حجت الاسلام و المسلمین حسین علوی مهر

استاد مشاور؛ حجت الاسلام و المسلمین ناصر شهیدی

- مسؤلیت مطالب مندرج در این پایان نامه به عهده نویسنده می باشد.
- هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع، بلااشکال است و نشر آن در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس بی‌پایان از خداوند منان که این توفیق را به بنده حقیر عنایت فرمود که در تدوین این رساله، مختصری (سجده در قرآن) بررسی کنم. از باب «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» بر خود لازم می‌دانم که بعد از حمد و سپاس الهی و درود بر محمد و آل محمد(ص) قبل از همه از پدر و مادر گرامی‌ام قدردانی کنم که مرا تشویق نمودند که طلبه دینی شوم و بعد از آنها از اساتید محترم در طول سال تحصیل، مسئولین مدارس مرکز جهانی علوم اسلامی تشکر می‌کنم که زمینه تحقیق و رشد فکری طلاب را فراهم نمودند.

و همچنین صمیمانه تقدیر و تشکر فراوان دارم از اساتید محترم راهنما، حجت الاسلام و المسلمین حسین علوی مهرکه رهنمودهایشان موجب تسهیل و تأثیر این امر خطیر گردید.

و همچنین از استاد محترم مشاور حجت الاسلام و المسلمین دکتر ناصر شهیدی که در تدوین این رساله از مشاوره‌های مفید او بهره‌مند شدیم .

اگر مطلبی مفید در این رساله دیده می‌شود از زحمات این دو بزرگوار است و تقدیر و تشکر فراوان دارم از کسانی که در تدوین این پایان‌نامه با من مساعدت و همکاری نمودند، و برای همه از بارگاه منان صحت و سلامتی و توفیقات خدمت دین مبین اسلام را مسئلت می‌نمایم، و خدا انشاء الله عاقبت همه ما را ختم به خیر بفرماید.

تقديم:

این رساله مختصر و کوچک با عنوان سجده در قرآن را به ارواح طیبهی انبیاء، اولیاء، اوصیاء الهی و شهدای اسلام به ویژه قطب عالم امکان حضرت بقیه الله الاعظم(عج) تقديم می‌نمایم.

چکیده

رساله پیش رو رساله ای است که در موضوع سجده نگاشته شده است، در قرآن مجید آیات متعددی در این رابطه سخن گفته است.

این رساله با استفاده از آیات قرآن و روایات معصومین (ع) سعی در این داشته که به ابعاد مختلف این موضوع مهم بپردازد.

این رساله در چهار فصل تدوین شده که در هر فصل به چند موضوع مهم سجده پرداخته شده است.

در فصل اول بحث کلیات و مفاهیم سجده و واژگان مرتبط به سجده مثل حمد، رکوع و تسبیح بحث شده است، این موضوعات را در لغت و اصطلاح بررسی نمودیم و سجده در اصطلاح را در سه اصطلاح عام، اصطلاح فقهی و اصطلاح عرفانی بررسی نمودیم. در ادامه ذکرهای سجده را نیز بررسی نمودیم که در سجده چه ذکر باید گفته شود. در فصل دوم به حقیقت و جایگاه سجده پرداخته شده است. حقیقت و جایگاه سجده خیلی مهم است به طوری که در میان تمام عبادات چیزی همانند سجده مورد توجه حضرت حق قرار نگرفته. در ادامه به فلسفه سجده پرداخته شده که با توجه به روایتی که از پیامبر (ص) نقل شد مهم ترین فلسفه سجده جلوگیری از تکبر معرفی شده است.

سپس به سجده پیامبران و اولیاء الهی پرداخته چند نمونه از سجده این بزرگان را یاد آور شدیم سپس فطری بودن سجده و در نهایت سجده در ادیان و کتب پیشین را بررسی نمودیم. در فصل سوم این رساله به اقسام سجده پرداخته است ابتدا تقسیمات مختلف سجده در تفسیر را یاد آور شدیم و بعد سجده برای خدا و سجده تکوینی و ه تشریحی را بیان نمودیم. در ادامه سجده برای غیر خدا را مورد بحث قرار دادیم در ادامه سجده موجودات را بررسی نموده آن را به دو قسمت موجودات مادی و محسوس و غیر محسوس تقسیم نمودیم.

در اقسام دیگری از سجده به سجده های سهو، تلاوت و سجده شکر اشاره نمودیم و فلسفه سجده سهو و سجده تلاوت را مورد بررسی قرار دادیم.

در فصل چهارم به سه بحث آثار، اسرار و موانع سجده پرداختیم. و آن را به چهار مبحث تقسیم نمودیم.

در مبحث اول آثار سجده را به دو قسم آثار دنیوی و اخروی تقسیم نمودیم.

در مبحث دوم اسرار سجده را در روایات مورد بررسی قرار دادیم و در مبحث سوم موانع

سجده را بحث نمودیم که بزرگترین مانع برای سجده تکبر و خود برتر بینی است.

فهرست مطالب

مقدمه

۲	مقدمه.....
۲	۱ - تبیین موضوع.....
۲	۲ - ضرورت و اهداف.....
۲	۳ - پرسش ها.....
۲	پرسش اصلی.....
۲	پرسش های فرعی.....
۲	۴ - فرضیه ها.....
۳	۵ - شیوه پژوهش.....
۳	۶ - پیشینه.....
۴	۷ - کلید واژگان مرتبط.....
۴	۸ - موانع و محدودیتها.....

فصل اول - کلیات و مفاهیم

۶	در آمد.....
۷	کلیات و مفاهیم.....
۷	مفهوم شناسی سجده.....
۷	سجده در لغت.....
۸	سجده در اصطلاح.....
۸	سجده در اصطلاح عام.....
۸	سجده در اصطلاح فقهی.....

۹ سجده در اصطلاح عرفا
۹ معنای جامع سجده در اصطلاح
۱۰ مراتب سجده
۱۱ بررسی واژگان مرتبط
۱۱ حمد در لغت
۱۲ حمد در اصطلاح
۱۲ تسبیح
۱۲ تسبیح در لغت
۱۳ تسبیح در اصطلاح
۱۴ تفاوت سجده، حمد و تسبیح
۱۴ رکوع
۱۶ مراد از از رکوع
۱۶ انواع و اقسام رکوع
۱۶ فرق تسبیح و تحمید در رکوع و سجود و رابطه سجده و رکوع
۱۷ توضیح مطلب
۱۸ ذکرهای سجده

فصل دوم – حقیقت و جایگاه سجده

۲۲ در آمد
۲۳ حقیقت سجده
۲۶ فلسفه و اهمیت سجده
۲۶ فلسفه
۲۷ اهمیت سجده از منظر آیات و روایات

۳۳ سجده پیامبران و اولیاء الهی
۳۳ سجده پیامبر (ص)
۳۴ سجده حضرت ابرهیم (ع)
۳۴ سجده یاران پیامبر (ص)
۳۵ سجده امام سجاد (ع)
۳۷ سجده امام صادق (ع)
۳۷ سجده امام کاظم (ع)
۳۸ رابطه دین و سجده (ضرورت و جایگاه سجده در عقاید و احکام دینی)
۳۸ تکوینی بودن سجده
۳۸ سجده در ادیان پیشین

فصل سوم – اقسام سجده

۴۴ در آمد
۴۵ تقسیمات مختلف برای سجده
۴۷ سجده برای خداوند
۴۷ سجده تکوینی
۴۸ چند سؤال:
۴۸ سؤال اول:
۴۸ پاسخ:
۴۸ سؤال دوم:
۴۹ پاسخ:
۴۹ سؤال سوم:
۴۹ پاسخ:

۴۹ سجده تشریحی
۵۰ آیا سجود فرشتگان تشریحی است یا تکوینی؟
۵۱ سجده برای غیر خداوند و حکم آن
۵۲ سجده ملائکه به آدم (ع)
۵۸ سجده برادران یوسف به یوسف
۶۲ سجده موجودات
۷۰ موجودات مادی و محسوس
۷۰ انسان
۷۲ حیوانات
۷۴ جمادات
۷۵ موجودات نامحسوس
۷۵ فرشتگان
۷۹ جن
۸۱ دستور سجده به ابلیس و نافرمانی وی
۸۲ معنای ابلیس
۸۲ شیطان در قرآن
۸۴ ابلیس از جنس ملائکه بود یا جن
۸۶ اقسام دیگری از سجده
۸۶ سجده سهو
۸۷ فلسفه سجده سهو
۸۸ سجده تلاوت
۸۸ فلسفه سجده هنگام تلاوت آیات سجده دار

۸۹.....	گزارش سوره های سجده دار.....
۹۲.....	بررسی روایات مربوط به سجده های واجب قرآن.....
۹۴.....	سجده شکر.....
۹۶.....	جمع بندی و نتیجه گیری.....

فصل چهارم - اسرار سجده

۱۰۴.....	در آمد.....
۱۰۵.....	مبحث اول: آثار سجده.....
۱۰۲.....	الف- آثار دنیوی.....
۱۰۲.....	۱- زایل شدن غم و اندوه.....
۱۰۳.....	۲- آرامش روحی و ویرانی.....
۱۰۵.....	۳- دوری از تکبر.....
۱۰۶.....	ب- آثار اخروی.....
۱۰۶.....	۱- قرب.....
۱۰۸.....	۲- رفاقت با پیامبر(ص) در بهشت.....
۱۰۹.....	۳- رستگاری.....
۱۰۹.....	۴- ذلت شیطان.....
۱۱۰.....	۵- ریزش گناه.....
۱۱۱.....	۶- نجات از جهنم و عذاب قیامت.....
۱۱۲.....	۷- داخل بهشت شدن.....
۱۱۳.....	مبحث دوم اسرار سجده نماز.....
۱۱۴.....	سر برداشتن از سجده اول.....
۱۱۴.....	اسرار سجده دوم.....

۱۱۷.....	مبحث سوم موانع سجود.....
۱۲۳.....	مبحث چهارم جمع بندی و نتیجه گیری.....
۱۲۸.....	فهرست منابع.....

مقدمه

۱ - تبیین موضوع

در این تحقیق که در موضوع سجده در قرآن است مباحث سجده را از دیدگاه قرآن کریم بررسی نمودیم و دیدگاه و آراء مفسرین و صاحب نظران را بیان نمودیم علاوه بر قرآن از بُعد روایی نیز مورد بررسی قرار داده و روایاتی هر چند محدود در عنوان های مختلف نقل نمودیم.

۲ - ضرورت و اهداف

عبادت و اهمیت آن در زندگی بشر نقش بسزائی دارد، و حسّ پرستش و عبادت در همه آنها وجود دارد، نه تنها انسانها بلکه تمام موجودات عالم اعم از مادی و مجرد حتی به گفته قرآن جمادات و نباتات و سایه های آنها همگی در حال عبادت، پرستش و تسبیح و تحمید پروردگار خویشند و این حسّ یک نوع حسّ فطری و مشترک در تمام موجودات و مخلوقات الهی است، ولی درک این مسئله و عبادت سایر موجودات برای هرکس میسر نمی باشد، لذا ضروری است بررسی شود که سجده چه نوع عبادتی است و نقش آن در میان سایر عبادات چیست؟ و نیز موجودات عالم چگونه عبادات می کنند و سجده آنها چگونه است؟ از آنجائیکه در این موضوع آن طور که باید بحث نشده بود و به آن اهمیت داده نشده بود در حالی که یک موضوع مهم و بحث کلیدی در زمینه عبادات است اما مورد توجه محقق و مؤلفین قرار نگرفته است و فقط در تفاسیر در ذیل آیات مربوطه مختصر بحث شده است و به تمام ابعاد آن پرداخته نشده، لذا لازم دیدیم که هر چند ناقص و مختصر به این موضوع پردازیم و رساله ای را به آن اختصاص دهیم تا یاد آوری باشد برای محقق که به این موضوع عمیق تر و دقیق تر پردازد و تمام ابعاد آن را مورد بررسی قرار دهد.

۳ - پرسش ها

پرسش اصلی

از آنجائیکه در این تحقیق با استخراج آیات مربوط به سجده به بررسی آن از دیدگاه قرآن و اهلیت(ع) و بیان دیدگاه مفسرین می پردازید پرسش هایی نیز در آن مطرح است که به شرح زیر در قالب پرسش های اصلی و فرعی مطرح می شود.

چه مسائل و ویژگی هایی از بررسی آیات قرآن درباره سجده قابل استنباط می باشد؟

پرسش های فرعی

- ۱- نقش و جایگاه سجده در عبادات چگونه است؟
- ۲- در قرآن کریم سجده به چه موجوداتی نسبت داده شده است؟
- ۳- سجده ملائکه برای آدم(ع) و یعقوب برای یوسف(ع) به چه معنا بوده؟
- ۴- سجده به عنوان بهترین و برترین عبادت دارای چه آثار و اسراری است؟

۴ - فرضیه ها

در پاسخ سؤالات فوق به طور اختصار می توان گفت که : با مراجعه و بررسی آیات متعدد قرآن کریم به این مهم پی می بریم که در قرآن کریم موضوع سجده دارای ویژگیها، اقسام و اهمیت خاصی است که در آیات متعدد به آن پرداخته شده است.

در قرآن کریم سجده را به تمام موجودات ارضی و سماوی نسبت داده است نه تنها خود موجودات بلکه سایه آنها نیز دارای سجده هستند.

مسئله مهمی که در قرآن در چند آیه آن را ذکر نموده، سجده ملائکه برای آدم است، در این مورد دیدگاه های مختلفی مطرح شده، خلاصه اینکه : این سجده تعظیمی بوده و جنبه عبادی ندارد، و نیز سجده حضرت یعقوب و فرزندانش برای حضرت یوسف، از موارد بحث برانگیز در زمینه سجده برای غیر خدا است که به اعتقاد دانشمندان و مفسرین، این سجده نیز جنبه تعظیمی دارد نه عبادی و اداء شکر خدا توسط حضرت یعقوب(ع) است.

سجده از بهترین و برترین اعمال و عبادات و بهترین و نزدیک ترین حالت عبد به خدا است، که این عبادت دارای آثار و فوائد و اسرار زیادی است هم در دنیا و هم در آخرت و احادیث و روایات زیادی در این زمینه وارد شده است.

۵ - شیوه پژوهش

شیوه علمی پژوهش در این رساله تحلیلی و توصیفی است و از نظر ابزار کتابخانه ای می باشد.

ما در این تحقیق ابتداء آیات مربوط به سجده را جمع آوری و بررسی نمودیم و سپس به کتب تفاسیر رجوع نموده دیدگاه مفسرین بزرگ شیعه و اهل سنت را بررسی کردیم و آراء آنها را در ذیل هر آیه نقل نمودیم و در تأیید آن به روایات متوسل شده از کتب روایی شیعه روایات مربوط به این بحث ها را جمع آوری نمودیم و در جای مناسب آن در ذیل آیات و نظرات مفسرین روایات را نقل کردیم

۶ - پیشینه

در قرآن کریم آیات متعددی راجع به سجده وجود دارد که مفسرین در ذیل آیات مربوطه مختصراً بحث اجمالی دارد، این موضوع از زمانهای قدیم مورد توجه علماء و مفسرین بوده و در تفاسیر به آن اشاره شده است ولی بسیار کم و منحصر به کتب تفسیری بوده است و خود این بحث مستقلاً مورد بررسی قرار نگرفته است، تاکنون در خلال مطالعه کتب مختلف و منابع گوناگون در زمینه های تفسیری و عبادی که داشتیم به این نتیجه رسیدیم که منابع مستقل در این زمینه وجود ندارد و عمده منابع مربوط به کتب تفسیری می شود و در کتب حدیثی هم روایاتی در باره این موضوع پیدا می شود که بر اهمیت و ضرورت این موضوع تأکید دارد.

اگرچه در تفاسیر به تناسب آیات مربوط به سجده و هم چنین در منابع روایی بحث های پراکنده ای در باره سجده شده ولی تحقیق مستقل و جداگانه ای وجود ندارد، نه در کتب فقهی، نه کتاب و یا مجله یا مقاله به این موضوع اهمیت داده نشده است، در کتب فقهی فقط راجع به مسائل و احکام مربوط به سجده بحث شده و به جوانب دیگر این بحث توجه نشده است در حالی که سجده فقط بخش فقهی و احکام آن نیست بلکه در ابعاد دیگر نیز قابل

بحث و بررسی است، راجع به تسییح پایان نامه و مقاله هایی نگاشته شده است. بعضی از این نگارنده ها در ضمن بحث تسییح به مسئله سجده نیز اشاره ای نموده اند ولی بحث مفصلی ندارند.

۷ - کلید واژگان مرتبط

کلید واژگانی که در این تحقیق به کار برده شده: سجده، حمد، تسییح، رکوع می باشد.

۸ - موانع و محدودیتها

نبود امکانات کافی، کمی وقت و فشرده بودن اوقات اساتید، کمبود کتاب و منابع در مدرسه، مناسب نبودن اوقات کتاب خانه تخصصی علوم قرآن، دوری مسافت منزل تا کتاب خانه ها و..... از عمده موانع و محدودیتهای این تحقیق می باشد.

در آمد

در این فصل به کلیات و مفاهیم سجده می پردازیم و سجده را در لغت و اصطلاح های عام، فقهی، و عرفانی بررسی می کنیم و نیز واژگان مرتبط مثل حمد، تسبیح، و رکوع پرداخته آنها نیز در لغت و اصطلاح بررسی می کنیم.

فصل اول

کلیات و مفاهیم

مفهوم شناسی سجده

سجده در لغت

سَجَدَ: در لغت به معنای خضوع، خشوع، فروتنی کردن آمده است. راغب می نویسد: اصل سجده آرامش و فروتنی و اطاعت است، و آن سر فرود آوردن و کوچک نمودن است و در مورد کوچکی در برابر خداوند و عبادت او به کار می رود در انسان، حیوانات و جمادات عمومیت دارد که در مورد انسان اختیاری و در مورد حیوانات و جمادات تسخیری است^۱

ابن فارس در مقاییس می نویسد: (کَلَّ مَا ذَلَّ فَقَدْ سَجَدَ) هر چه سر فرود آورد سجده کرده است.^۲

صحاح و قاموس نیز اصل آنرا خضوع گفته اند.^۳ و برخی نیز آنرا به قراردادن پیشانی بر زمین معنا کرده اند.^۴

(سَجَدَ) سجوداً: (خضع و تطامن) قراردادن پیشانی اش را بر خاک.^۵

^۱ - ابو القاسم حسین بن محمد، راغب، المفردات فی غریب القرآن، ماده سجده .

^۲ - زکریای رازی، ابن الحسین احمد بن فارس، مقاییس اللغه، ماده سجد، دارالعلمیه بیروت، چاپ اول ۱۹۹۹.

^۳ - قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۲-۱ ص ۱۷۲، دارالاسلامیه، چاپ هفتم ۱۳۷۵.

^۴ - ابن منظور، لسان العرب، ماده سجده، دارالاحیاء التراث العربی، چاپ سوم ۱۹۹۳.

^۵ - المعجم الوسیط، ماده سجد.

سجده در اصطلاح

سجده را می توان به سه اصطلاح تقسیم نمود: اصطلاح عام که نزدیک به لغت است، اصطلاح فقهی و اصطلاح عرفانی. ما نمونه‌ای از هر سه اصطلاح را بیان می کنیم.

سجده در اصطلاح عام

منظور از سجده خضوع و تسلیم و اطاعت است و سجده معروف که پیشانی را در آن بر زمین می گذارند یکی از مصداق های این مفهوم کلی است.^۱

سجده در اصطلاح فقهی

سجده در شرع قرار دادن پیشانی بر زمین یا بر چیزی گه از زمین می روید و مأکول و ملبوس نباشد.^۲

سجده در شرع قرار دادن پیشانی بر روی زمین است همراه با منحنی و خم شدن ولوبا واسطه، نه فقط زمین و چیزی که از آن می روید.^۳

سجده در شرع عبارت است از این فعل مخصوص که روی بر زمین نهادن است و آن رکنی از ارکان نماز می باشد. و سجده در شرع بر چهار وجه است:

۱ - سجده نماز . ۲ - سجده قرآن . ۳ - سجده سهو . ۴ - سجده شکر.^۴

سجود جمع سجده است این واژه در فرهنگ واژه شناسان به معنای نهایت خضوع و اظهار ذلت و فرمانبرداری و در اصطلاح دین، به مفهوم (قراردادن پیشانی بر زمین) است، و بسان رکوع، قنوت و تشهد، یکی از اجزای نماز به شمار می رود.^۵

در تفسیر مواهب الرحمن معنای سجده را اینگونه بیان نموده است: سجود در شریعه قرار دادن پیشانی بر زمین و خضوع برای خدا است، بین این معنا و معنای لغوی یک معنای جامعی است در تذلیل و آن گاهی اختیاری تبعیدی است به همین شیوه معروف بین مسلمین

^۱ - شرح و تفسیر لغات قرآن کریم، ج ۱، ماده سجده .

^۲ - جواهر الکلام، ج ۱۰، ص ۱۲۳ .

^۳ - شیخ انصاری، کتاب الصلاة، ج ۷، ص ۳۳ .

^۵ - تفسیر روح الجنان (تفسیر رازی)، جمال الدین شیخ ابوالفتح رازی ج ۱ ص ۱۳۴ .

^۱ - ترجمه مجمع البیان، ج ۱ ص ۱۸۵ .

که در صورت انجام موجب ثواب و در صورت ترک موجب عقاب می شود مثل آیه شریفه

«فَأَسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا»^۱

و گاهی تسخیری تکوینی است مثل سجود سائر مخلوقات همانطوری که در سوره رعد آیه

۱۵ می فرماید: «وَاللَّهُ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُم بِالْعُدُوِّ وَالْآصَالِ»^۲

سجده در اصطلاح عرفا

در اصطلاح عرفا سجده به معنای ترک خویشتن و وصل به خدا است.

امام خمینی می فرماید: وآن نزد اصحاب عرفان و ارباب قلوب، ترک خویشتن و چشم بستن از ماسوی و به معراج یونسی (که به فرورفتن در بطن ماهی حاصل شد) متحقق شدن به توجه به اصل خویشتن بی رؤیت حجاب. و در سر برتراب نهادن، اشارت به رؤیت جمال جمیل است در باطن قلب خاک واصل عالم طبیعت. و آداب قلبته آن، یافتن حقیقت خویش واصل ریشه وجود خود است، و نهادن ام الدماغ، که مرکز سلطان نفس است و عرش الروح است، به ادنی عتبه مقام قدس، و دیدن عالم خاک است عتبه مالک الملوک. پس، سر وضع سجودی، چشم از خود شستن است، و ادب وضع رأس برتراب، اعلی مقامات خود را از چشم افکندن و از تراب پست تر دیدن است.^۳

معنای جامع سجده در اصطلاح

اهل لغت و بخصوص مفسرین بزرگ قرآن مجید و همچنین حدیث شناسان معروفی مانند : مرحوم علامه مجلسی، برای لغت سجده معنای جامعی بیان فرموده اند و آن عبارت است از نهایت خضوع و تذلل در پیشگاه مقدس حضرت رب الارباب چه اینکه با اراده و اختیار صورت گیرد یا با قهر و جبر و اضطرار.^۴

^۱ - سوره نجم، آیه ۶۲ .

^۲ - تفسیر مواهب الرحمن، ج ۱، ص ۱۶۶ .

^۳ - آداب الصلوة، ص ۳۵۶ .

^۴ - عرفان اسلامی، ج ۶ ص ۵۴ .